

Profesor Tadeusz Aleksander

Henryk BEDNARCZYK, Jolanta RELIGA

Między andragogiką i pedagogiką pracy

Between andragogy and work pedagogy

Słowa kluczowe: edukacja dorosłych, edukacja ustawiczna, edukacja specjalistowa.

Key words: education of adults, continuing education, education of specialists.

Abstract: The article presents the development of andragogy research and the state of scientific community of this discipline in the context of scientific achievements of professor Tadeusz Aleksander.

Wprowadzenie. Idea uczenia się w ciągu całego życia, na wiele różnych sposobów jest realizowana prawie od początku cywilizacji. Z całą pewnością w XX wieku, a szczególnie współcześnie przejawia swój renesans i stanowi w aspekcie edukacji dorosłych jedną z głównych metod przetwarzania środowiska i przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu. Zmieniają się treści i formy edukacji dorosłych, chociaż potrzeby edukacji dorosłych różnią się w poszczególnych krajach i regionach jako pochodna rozwoju społecznego i gospodarczego państwa.

Procesy globalizacji z całą pewnością sprzyjają rozwojowi edukacji dorosłych, natomiast tempo postępu technicznego powoduje odstawanie dorosłych często nawet w rozwiniętych krajach powoduje np. ich wykluczenie cyfrowe (English, 2008). Choć z drugiej strony technologia informatyczna, otwarte zasoby edukacji, platformy edukacyjne, e-learning otwierają ogromne nowe możliwości rozwoju edukacji dorosłych (Kwiatkowski, 2018). Tak więc współczesna andragogika i nauki pedagogiczne mierzą się z wieloma wyzwaniami edukacyjnymi współczesnej cywilizacji. *Międzynarodowa Konferencja Klimatyczna COP-24 w Katowicach* (2018 r.) w poczuciu humanizmu i troski o dobrostan świata przyjęła mapę drogową realizacji Porozumienia Paryskiego poprzez ograniczenie emisji gazów, zanieczyszczeń wód i gleby, a również likwidację skutków dotychczasowej „nieekologicznej” działalności człowieka.

Na aktualne problemy i kondycję edukacji dorosłych chcemy spojrzeć poprzez analizę wybranych zagadnień andragogiki – pedagogiki dorosłych na przykładzie przedstawienia niektórych aspektów dokonań wybitnego uczonego – andragoga Profesora Tadeusza Aleksandra. Jubileusz Profesora – osiemdziesięciolecie, wydają się być dobrą okazją analizy i zapoznania z Jego wkładem w rozwój polskiej andragogiki z pozycji wieloletniej współpracy z Instytutem Technologii Eksploatacji – PIB w Radomiu, a więc uprawianej przez nas pedagogiki pracy.

Celem opracowania jest więc zwrócenie uwagi na: problemy bliskie obu subdyscyplinom, naukowy i praktyczny wymiar badań Jubilata, organizowanie, konsolidacje i rozwój środowiska naukowego andragogiki i pedagogiki pracy.

W opracowaniu zastosowaliśmy metody: biograficzną (uznając za Ewą Przybylską – *siłę biograficzności jako właściwości uczenia się przez całe życie*), bibliograficzną, analizy dokumentów obserwacji uczestniczącej. Przedmiotem naszej analizy były głównie publikacje Jubilata wydane w naszym Instytucie i oczywiście posiłkowaliśmy się jubileuszową monografią pod redakcją profesor Agaty Chabior (Chabior, 2017). Profesor Tadeusz Aleksander wspierał rozwój naszego czasopisma *Edukacja Ustawiczna Dorosłych – Polish Journal of Continuing Education*, początkowo autorsko, a potem poprzez przewodniczenie i inspirację pracy Rady Programowej (Bednarczyk, 2018).

Nasz artykuł traktujemy jako wprowadzenie do rozdziału poświęconego Profesorowi Tadeuszowi Aleksandrowi. Szczegółowa analiza drogi rozwoju polskiej andragogiki jest przedstawiona przez profesora Józefa Kargula, co pozwala nam na zasygnalizowanie tylko wybranych problemów.

Wychodząc z tych założeń, przedstawiamy w zarysie drogę zawodową i naukową Profesora Tadeusza Aleksandra (*W nurcie edukacji dorosłych*), Jego wkład w rozwój andragogiki, przypominając głównie podręczniki akademickie wydane przez Instytut Technologii Eksploatacji – PIB w Radomiu, relacje z naszym czasopismem *Edukacja Ustawiczna Dorosłych – Polish Journal of Continuing Education* i kilka aspektów działań w środowisku naukowym pedagogiki dorosłych i pedagogiki pracy.

W nurcie edukacji dorosłych. Droga do andragogiki rozpoczęła się w Liceum Pedagogicznym w Nowym Sączu. Ukończył Wydział Filozoficzno-Humanistyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego. Po studiach dwa lata pracował w Liceum Pedagogicznym i Studium Nauczycielskim im. Pawła Stalmacha w Cieszynie. Od 1964 do 2009 roku nieprzerwalnie pracuje w Uniwersytecie Jagiellońskim. Profesor bardzo często nawiązuje w publikacjach do swoich mistrzów profesorów: M. Siemieńskiego, Jan Konopnickiego, Kamili Mrozowskiej i Tadeusza Nowackiego.

W 1968 roku wydaje rozprawę doktorską *Awans młodzieży wiejskiej* a w 1975 r. pracę habilitacyjną *Uwarunkowanie uczestnictwa kulturalnego ludności wiejskiej*.

Tytuł naukowy profesora otrzymuje w 1994 r. Aktualnie jest profesorem Wszechnicy Polskiej Szkoły Wyższej w Warszawie. Odnotujemy niektóre aktywności naukowe Profesora: aktualnie honorowy, a w latach 2003–2009 przewodniczący Zespołu Pedagogiki Dorosłych Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN, członek – założyciel

Akademickiego Towarzystwa Andragogicznego. Bardziej staranne odniesienie do drogi naukowej Profesora znajduje się w dalszej części rozdziału w artykule dr Aleksandry Litewy.

Nasze refleksje skierujemy ku Jubileuszowemu Seminarium *Uczący się dorośli – inspiracje, wyzwania, trendy* (10 października 2018 r., Wyższa Szkoła Biznesu i Przedsiębiorczości) i ku monografii wydanej pod tym samym tytułem (Chabor, 2018).

Kilka słów o seminarium, które zgromadziło kilkudziesięciu uczestników, profesorów i doktorów, specjalizujących się w andragogice praktycznie z większości polskich uczelni. Odnotujemy znakomitą formę Jubilatą i prowadzenie dr hab. Zofii Szaroty i Agaty Chabor. Z uczelnią – gospodarzem seminarium Profesor jest związany od wielu lat. W WSB w Ostrowcu prowadzone są liczne studia podyplomowe, w tym również z edukacji dorosłych, edukacji regionalnej. Przede wszystkim zwraca uwagę aktywność wydawnicza i bardzo duża ilość projektów edukacyjnych, regionalnych i krajowych. Seminarium z licznymi akcentami jubileuszowymi było przepełnione jednak naukową narracją i dyskusją często polemiczną i krytyczną. Referat profesora Józefa Kargula niepublikowany w materiałach konferencyjnych publikujemy w naszym rozdziale czasopisma.

Interesującym elementem, a nawet innowacją organizacyjną, było nie wygłoszenie zgłoszonych i opublikowanych referatów, a przedstawienie: Krakowskiej, Kieleckiej, Lubelskiej, Ostrowieckiej Szkół Andragogiki oraz Akademickiego Stowarzyszenia Andragogicznego.

Najbardziej interesujący, konkretny, z humorem i dystansem był referat profesora Tadeusza Aleksandra *Uczący się dorośli – inspiracje*. Sednem referatu była jednak analiza mądrości (staramy się o publikację tego wystąpienia). Referat nawiązywał do opublikowanego przez dr hab. Zofię Szarotę wywiadu z Jubilatą pod prowokującym tytułem *Nie czuję się eksponatem* (Chabor 2018).

Z wielką szczerością, kulturą opowiada Jubilat o swojej drodze życiowej, naukowych turbulencjach, bardzo ciepło o żonie Ani i krytycznie o współczesnej andragogice.

Przedmiot anadragogiki wg Profesora, formy i metody, wspieranie wszechstronnego rozwoju człowieka w okresie jego dorosłości, wydziela dwa obszary wsparcia: dokształcanie i doskonalenie zawodowe oraz bezinteresowne kształcenie i rozwój ludzi dorosłych. Odnosi się do metodologii andragogiki głównie Aleksandra Kamińskiego i wyznacznikiem naukowej dojrzałości (język, niejednoznaczna terminologia) (Chabor 2018, s. 56).

Zwrócimy uwagę na główne problemy podnoszone w monografii:

W części II – *Uczący się dorośli*:

- *Całe życie jest szkołą...* (Halina Mielicka-Pawłowska)
- *Być i stawać się w starości – o rozwoju z andragogicznej perspektywy* (Elżbieta Dubas)
- *Samokierowanie uczenie się w edukacji obywatelskiej dorosłych* (Dorota Gierszewski)
- *Autokreacja jako strategia rozwoju uczącego się dorosłego* (Marek Świeca)

W części III – *Andragogiczne peregrynacje*:

- *Sztuka jako obszar uczenia się w dziennikach Haliny Semenowicz* (Agata Szwech, Hanna Solarczyk-Szwec)
 - *Edukacyjny wymiar badań biograficznych* (Olga Czerniawska)
 - *Nauczyciel dorosłych w czasach kryzysu humanizmu. Rozważania i refleksje* (Sylwester Scisłowicz)
 - *Inkluzywność LLL University. Wizja i rzeczywistość* (Ewa Skibińska)
- W części IV – *Uczący się dorosły* – badania, teoria i praktyka:
- *Uczący się dorosły w środowisku życia. Animacja społeczno-kulturalna jako strategia postępowania edukacyjnego w środowiskach lokalnych* (Beata Cyboran)
 - *Kształcenie dorosłych – wymiar gerontologiczny i andragogiczny* (Agata Chabior)
 - *Kompetencje* (Małgorzata Krawczyk-Blicharska)

Andragogika. Przedmiotem zainteresowań naukowych Tadeusza Aleksandra są teoria i praktyka edukacji dorosłych, zagadnienie upowszechniania kultury i regionalizmu. Jak sam mówi o sobie, jego pasją jest dydaktyka. Szczególną rolę w rozwoju edukacji dorosłych ma kształcenie specjalistów, wykładowców edukacji dorosłych.

Przypominamy, że w 1999 r. pod kierownictwem Profesora był wydany *Program studiów pedagogicznych: studia licencjackie, magisterskie i doktoranckie*.

W następnych latach powstały podręczniki: 2002 – *Andragogika – podręcznik dla studentów szkół wyższych*, później – *Andragogika – podręcznik akademicki* (Aleksander 2013). Ponieważ profesor Józef Półturzycki w swoim znakomitym, aczkolwiek mocno krytycznym, dziele *Spór o kształcenie ustawiczne – polemiki i analizy* (Półturzycki 2016) wyraźnie „oszczędził” i nie poddał gruntownej analizie w naszym przekonaniu najlepszy polski podręcznik, postaramy się do niego nawiązać z kilku powodów. Jest to podręcznik bardzo popularny, często cytowany, dobrze udokumentowany realiami praktyki i sprzedany w kilkunastu tysiącach egzemplarzy. Jest podstawowym podręcznikiem dla studentów studiów pedagogicznych, coraz częściej rekomendowany dla specjalności edukacja dorosłych. Zwrócimy uwagę na podstawy teoretyczne oraz szczegółowe omówienie instytucji i formy edukacji dorosłych.

Bardzo solidna jest analiza pojęć, powstawania i ugruntowania się teorii oświaty dorosłych. *Istotą edukacji ustawicznej, jak pisze Profesor, jest ciągle, nieprzerwanie trwające, stale realizowane oddziaływanie na rozwój człowieka w każdym okresie jego życia* (Aleksander 2013, s. 77).

Wśród analizowanych form i instytucji edukacji dorosłych przedstawiono: domy kultury, instytuty rzemieślniczo-przemysłowe, szkoły dla dorosłych, oświatę pozaszkolną, mass media, edukację kulturalną ludzi dorosłych, uniwersytety trzeciego wieku.

W części podsumowującej przedstawiono analizy, trendy rozwojowe i funkcje społeczne edukacji dorosłych, globalizacyjne aspekty oświaty dorosłych na początku XXI wieku, stan współczesnej refleksji andragogicznej (Aleksander 2013).

Z całą pewnością dzisiaj ta praca winna być rozwijana, głównie w aspekcie technologii edukacyjnych, platform edukacyjnych i określania efektów uczenia się.

Nie ulega wątpliwości, że omawiany podręcznik stanowi istotne wsparcie dla międzynarodowych, modułowych programów kształcenia specjalistów edukacji dorosłych wydanych w sześciu językach przez profesor Ewę Przybylską:

- *struktura studiów licencjackich z pedagogiki. Moduł: Edukacja dorosłych,*
- *struktura studiów licencjackich z pedagogiki. Alternatywny program specjalizacji z zakresu edukacji dorosłych,*
- *struktura europejskiego programu Magister Edukacji Dorosłych,*
- *program studiów podyplomowych Europejska Edukacja Dorosłych* (Przybylska 2006, s. 5).

Przykładem innowacyjności w nauczaniu i uczeniu się w edukacji dorosłych jako rozwinięcie omawianego podręcznika są opracowania, artykuły zamieszczone w tym numerze *Edukacji Ustawicznej Dorosłych: senioralnej przestrzeni* (Wioletta Jachym); *uczenie się i nauczanie innych w miejscu pracy* (Ewa Kos); *atrakcyjność platform zdalnego uczenia się* (Andżelika Marek, Anna Jasik), *zdalne uczenie się – platforma Modle* (Marek Walencik, Barbara Danilewicz).

Kolejne przykłady innowacji to uruchomiona ostatnio platforma POLSKI MOOC (ekosystem kształcenia na odległość, udostępnienia kursów z systemem uznawalności) czy funkcjonująca *Elektroniczna platforma na rzecz uczenia się dorosłych w Europie* (EPALE, <http://ec.europa.eu/eupale>).

Jeśli dodamy rozwijające się ostatnio otwarte zasady edukacji i dostęp do dygitalizowanych zbiorów głównych bibliotek, to tym razem z doskonaleniem narzędzi informacyjnych, szybki internet, a nawet internet 5G to uporządkowane upowszechnienie takich innowacji jest wyzwaniem dla współczesnej andragogiki i ogromną szansą nie spotykaną w dziejach rozwoju edukacji dorosłych.

W środowisku naukowym andragogiki i pedagogiki pracy. Może nawet na pewno należałoby dodać jeszcze jedną subdyscyplinę – pedagogikę społeczną, a także pedagogikę kultury jako pola działalności naukowej profesora, w tym publikacyjnej. Swoją pracę naukową, organizacyjną jako człowiek porozumienia i współpracy Profesor wniósł ogromny wkład w rozwój wyżej wymienionych subdyscyplin, a także ich środowisk naukowych i współpracy między tymi środowiskami. Był i jest obecny na konferencjach naukowych, w czasopismach i monografiach naukowych. Pracuje aktywnie w stowarzyszeniach: Polskim Towarzystwie Pedagogicznym, Akademickim Towarzystwie Andragogicznym, Towarzystwie Wiedzy Powszechnej, w których przez wiele lat sprawował wiodące funkcje. Jednak specjalnie chcemy wyróżnić aktywność profesora Tadeusza Aleksandra w Komitecie Nauk Pedagogicznych, w którym zasiadał z wyboru od 1992 do 2011 roku, od 2003 do 2009 roku był przewodniczącym Zespołu Pedagogiki Dorosłych, a później honorowym przewodniczącym. Transformacje społeczna, polityczna i gospodarcza doprowadziły do ostrych podziałów w środowisku nauk pedagogicznych, w tym w środowisku pedagogiki dorosłych.

To erudycja, autorytet, kultura osobista, nawet przesadna skromność, umiejętność dostrzegania rzeczy ważnych i słuchania argumentów, w znacznym stopniu uspokoiły

polityczne środowisko i powodowały współpracę dawnych adwersarzy. W naszym przekonaniu kluczowymi konferencjami andragogicznymi ostatnich trzydziestu lat były właśnie dwie krakowskie konferencje profesora Tadeusza Aleksandra. I o tych konferencjach kilka refleksji.

Stan i perspektywy rozwoju refleksji nad edukacją dorosłych. 24.04–26.04.2016 roku Uniwersytet Jagielloński w Krakowie. Okazją do zwołania konferencji był jubileusz 60-lecia powołania w Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie Katedry Oświaty i Kultury Dorosłych. Materiały konferencji zostały wydane z tytułem konferencji pod red. Tadeusza Aleksandra i Doroty Barwińskiej w 2006 r. przez Instytut Technologii Eksploatacji – PIB w Radomiu i Uniwersytet Jagielloński.

Podstawowe zagadnienia, które podjęto na konferencji:

- *Instytucjonalni i pozainstytucjonalni twórcy refleksji andragogicznej*
- *Warunki (wewnętrzne i zewnętrzne) oraz stymulatory i bariery powstawania i rozwoju refleksji*
- *Hipotezy i teorie andragogiczne oraz metodologia ich budowania*
- *Wartość i przydatność refleksji (teorii i myśli) nad edukacją dorosłych*
- *Podjęte i zaniechane nurty w refleksji, wartość podjętych i zaniechanych nurtów*
- *Proces wdrażania teorii andragogicznej do praktyki edukacyjnej*
- *Wykorzystanie refleksji nad kształceniem dorosłych w praktyce edukacyjnej. Stymulatory i bariery tego wykorzystania*
- *Popularyzacja refleksji andragogicznej w publikacjach książkowych i pismach naukowych oraz poprzez praktykę kształcenia oświatowców*
- *Europejskie konteksty polskiej refleksji nad kształceniem dorosłych*
- *Przewidywane kierunki rozwoju refleksji w przyszłości i ich zasadność* (Aleksander, 2007, s. 471–472).

Z wprowadzenia profesora Tadeusza Nowackiego przytoczymy ocenę publikacji: *Teksty artykułów i opracowań dowodzą, że uczestnicy konferencji jednoznacznie opowiadają się za potrzebą powiększenia refleksji nad oświatą dorosłych i za koniecznością dalszego rozwoju tej edukacji. By ją jednak należycie kreować, trzeba dokonać ważnej diagnozy jej obecnego stanu i uwarunkowań rozwoju. Planowanie jej skutecznego modelowania nie może być oderwane od myślenia o jej uwarunkowaniach i refleksji na temat stanu jej otoczenia* (Aleksander, 2007, s. 13).

Referaty wygłoszone na konferencji zgrupowano w następujących działach:

- *Podstawy metodologiczne i koncepcje teoretyczne edukacji dorosłych*
- *Inspiracje w andragogice*
- *Andragogika w służbie praktyki edukacyjnej*
- *Praktyczne aspekty edukacji dorosłych*
- *Dokumentacja konferencji (dodajmy bardzo skrupulatnie)* (Aleksander, 2007).

Oprócz naukowego dorobku konferencji – diagnozy stanu i wyszczególnionych wyżej podstawowych problemów andragogiki konferencja spełniła również funkcję integracji środowiska naukowego.

Edukacja dorosłych jako czynnik rozwoju społecznego. Ogólnopolski Zjazd Andragogiczny 23 czerwca 2009 r. Uniwersytet Jagielloński w Krakowie. Materiały pod tytułem konferencji pod red. Tadeusza Aleksandra zostały wydane w 2010 r. w 2 tomach przez Komitet Nauk Pedagogicznych PAN, Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Jagiellońskiego, Fundację Rozwoju Oświaty, Wdrażania i Sportu, Instytut Technologii Eksploatacji – PIB w Radomiu.

Na konferencji podjęto ważne problemy andragogiki, m.in.:

- *ewolucja form, treści i metod,*
- *przedmiot oświaty dorosłych,*
- *edukacyjne strategie budowy społeczeństwa obywatelskiego,*
- *poziom i kierunki rozwoju refleksji nad edukacją dorosłych* (Aleksander, 2018, t. 2, s. 515).

W opublikowanych dwóch tomach materiału zwracamy szczególną uwagę na wybrane części opracowania:

- cele edukacji dorosłych na tle przemian cywilizacyjnych i badania andragogiczne,
- edukacja dorosłych a rynek pracy i w środowisku pracy,
- tendencje, kierunki, paradygmaty w światowych badaniach,
- kształcenie akademickie dorosłych, media, e-learning,
- edukacja seniorów.

Odwołamy się do oceny ww. omówionych materiałów przez ich redaktora i inicjatora konferencji:

Lektura prezentowanych tomów przekonuje o merytorycznym i metodologicznym związku w naszym kraju namysłu nad edukacją dorosłych z refleksją uprawianą nad zagadnieniami oświaty i wychowania w obrębie innych nauk: pedagogiki – zwłaszcza społecznej, filozofii, psychologii, socjologii, ochronie zdrowia, gerontologii edukacyjnej czy historii oświaty.

Zamieszczone w publikacji teksty referatów, komunikatów i głosów w dyskusji dowodzą też silnego związku polskiej refleksji nad kształceniem i wychowaniem dorosłych z dorobkiem naukowym w tym zakresie innych krajów (Aleksander, 2010, s. 10).

Analizowany dorobek tych dwóch konferencji przekonuje o ich aktualności i inspirującym charakterze rozwoju badań nad współczesnymi problemami edukacji dorosłych. Aktywność publikacyjna Profesora i Jego inspirująca obecność w redakcjach, np. Edukacji Ustawicznej Dorosłych, PJCE, Rocznika Andragogicznego i innych wzmocniły środowisko naukowe.

To razem z Panem Profesorem jako Przewodniczącym Rady Programowej Edukacja Ustawiczna Dorosłych wspięła się w rankingu czasopism naukowych do 14 pkt w 2015 r.

Jest Pan Profesor stałym uczestnikiem współpracy naukowej i konferencji polsko-ukraińskich w Polsce na Ukrainie.

Do redakcji wpłynął list z serdecznymi gratulacjami i podziękowaniami dla Pana Profesora od prof. Larysy Łukjanowej – dyrektora Instytutu Edukacji Dorosłych Narodowej Akademii Nauk Pedagogicznych Ukrainy.

Do refleksji andragogicznych. Mieliśmy szczęście w Instytucie Technologii Eksploatacji – PIB w Radomiu przez wiele lat współpracować z Panem Profesorem – ufamy, że tak będzie nadal.

W swoich monografiach, podręcznikach, publikacjach uczniów i współpracowników wniósł Pan Profesor udokumentowane diagnozy i prognozy inspirujące rozwój uczenia się w ciągu całego życia.

Z punktu widzenia pedagogiki pracy proponujemy rozważyć wzmocnienie w andragogice idee aktywizacji edukacyjnej i zawodowej dorosłych, w tym szczególnie seniorów.

Nowe rozumienie i tempo zmian „starego paradygmatu pedagogiki” edukacji w ciągu całego życia ma szczególne odniesienie do formalnej, nieformalnej i pozaformalnej współczesnej edukacji dorosłych, a także przybliżające poglądy, dorobek naukowy Jubilata, Jego wkład w konsolidację i rozwój środowiska naukowego polskiej andragogiki, mamy nadzieję, wsparcia szczególnie młodych badaczy do odważnego podejmowania złożonych problemów edukacyjnej strategii rozwoju człowieka, przedsiębiorstwa i społeczeństwa w globalnym świecie opartym na wiedzy.

Z serdecznymi gratulacjami i najlepszymi życzeniami dla Jubilata.

Bibliografia

1. Aleksander T. (2013), *Andragogika – podręcznik akademicki*. ITeE – PIB, Radom.
2. Aleksander T. (red. 2010), *Edukacja dorosłych jako czynnik rozwoju społecznego*. Uniwersytet Jagielloński, Komitet Nauk Pedagogicznych PAN, ITeE – PIB, Radom.
3. Aleksander T., Barwińska D. (red. 2007), *Stan i perspektywy rozwoju refleksji nad edukacją dorosłych*. ITeE – PIB, Radom.
4. Bednarczyk H. (2018), *Czasopisma naukowe w rozwoju naukowym i doskonaleniu praktyki edukacyjnej*. Edukacja Ustawiczna Dorosłych nr 1/100/2018, s. 184–191.
5. Chabior A. (red. 2018), *Uczący się dorosły – inspiracje, wyzwania, trendy*. Wyższa Szkoła Biznesu i Przedsiębiorczości, Ostrowiec Świętokrzyski.
6. English L.M. (2008), *International Encyclopedia Adult Education Palgrave Macmillan New York*, UNESCO.
7. Kwiatkowski St.M. (2018), *Kompetencje przyszłości*, FRWSW, Warszawa.
8. Pólturzycki J. (2016), *Spór o kształcenie ustawiczne. Polemiki i Analizy*. ITeE – PIB, Warszawa – Radom.
9. Przybylska E. (red. 2006), *Kształcenie specjalistów edukacji dorosłych w edukacji ustawicznej i szkolnictwie wyższym*. UMK, Toruń.
10. Sapia_drewniak E., Jasiński Z., Bednarczyk H. (ed. 2002), *Adult Education on the 21 Century Theoretical and Practical Contexts*. Uniwersytet Opolski, ITeE – PIB, Radom.

dr hab. Henryk BEDNARCZYK, prof. UTH Radom, e-mail: henryk.bednarczyk@itee.radom.pl,
dr Jolanta RELIGA – Instytut Technologii Eksploatacji – PIB, e-mail: jola.religa@itee.radom.pl